

Molnár Judit

Búcsú a mestertől és sorozatától

Előszó a Tanulmányok a holokausztról sorozat

XI., záró kötetéhez

Közel húsz éve, 2001-ben jelent meg a J. and O. Winter Fund támogatásával a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat első kötete.

Az említett alapítvány célja, hogy ösztönözze a magyar zsidósággal kapcsolatos kutatásokat, különösen a holokauszt időszakára vonatkozó munkákat. Támogatást nyújt a magyar és a korábbi szovjet tömb országaihoz tartozó kutatóknak, különösen a fiataloknak, akiket a kommunista rendszer megakadályozott abban, hogy zsidó és holokauszt vonatkozású kutatást folytassanak.¹

E gondolatokkal indította útjára Randolph L. Braham professzor azt a sorozatot, amelynek tizenegyedik, záró kötetét tarthatja hamarosan kezében az olvasó. Ebben a közel két évtizedben – az utolsó kötetet is beleértve – kilencven tanulmány jelent meg a sorozatban. A szerzők több mint kétharmada Winter-ösztöndíjas volt.

Az alapítvány igazgatója és egyben a sorozat szerkesztője időről időre úgy érezte, hogy neki is meg kell szólalnia. Főleg a magyar holokauszt okaira kereste a választ ezekben az írásaiban. Az első kötet első tanulmányában a magyarországi keresztény egyházaknak a holokausztban játszott szerepét vizsgálta. Bevezető gondolatai értelmében

Magyarországon (akárcsak a legtöbb helyütt Európában) a zsidók elleni támadások légkörét meghatározta a keresztényeknek a zsidókkal és a judaizmussal szemben évszázadokon át táplált ellenséges érzülete. Nézetem szerint a három nagy magyarországi keresztény felekezet alapvető szerepet játszott abban, hogy a közvélemény elfogadta a zsidók elleni egyre keményebb rendszabályokat, beleértve azokat is, amelyek a végső megoldáshoz vezettek.²

A tizedik kötetben – az utolsóban, amelyet még személyesen szerkesztett és rendezett sajtó alá, de amelynek megjelenését már nem érthette meg – a magyarországi holokauszt kritikai elemzésével foglalkozott. Mint írta, „a magyar zsidók 1944-es elpusztítása a holokauszt történetének egyik legelentmondásosabb fejezete. Hogyan és miért volt ez lehetséges?”³ Braham öt összetevőjét vizsgálta e „rejtvény”-nek, és végül arra a következtetésre jutott, hogy

...ha a németek nem szállták volna meg Magyarországot, a hazai zsidóság viszonylagos épségben túlélhette volna a háborút „csupán” mintegy 60 ezer áldozattal. Ha a magyar hatóságok 1944-ben nem működnek együtt a „végső megoldás” végrehajtásában, a német nácik támogatás nélkül maradnak. Csak a Horthy által kinevezett Sztójay-kormány készséges együttműködése tette lehetővé, hogy a nácik és magyar cinkosaik keresztül tudták vinni a »végső megoldás« programját a szövetséges győzelem előestéjén.⁴

Braham politológusként generációkat nevelt négy évtizeden keresztül, történészként tudósok sokaságát indította el a pályán. Az általa vezetett alapítványnak (J. and O. Winter Fund) köszönhetően egyetemi hallgatók, fiatal kutatók sokasága végzett tudományos kutatást és kapott publikálási lehetőséget.

A mi első találkozásunkra a '90-es évek elején került sor, ami életre szóló élményt jelentett számomra. 1991-ben jelent meg első tanulmányaim egyike a délvidéki deportálásról, amelyben többször is megbíráltam Braham kétkötetes monográfiájának e témáról szóló fejezetét.⁵ Nem sokkal később előadást tartott az ELTE Szerb utcai épületében, amelyre én is elmentem. Komoróczy Géza professor úr az előadást követően „odarángatott” a pro-

fesszorhoz, és így mutatott be: – Na, ő a Molnár Judit! (Húha, gondoltam magamban, mi lesz ebből?) Mire Braham azt mondta: – Nagyon köszönöm a tanulmányát. Sokat tanultam belőle – majd azzal folytatta, hogy szólítsam csak Randynek, és tegeződjünk.

1996-ban már arra kért, hogy legyek én is szaklektora Karsai László mellett *A népiértés politikája* második magyar nyelvű kiadásának. A következő évben meghatározó élmény volt számomra, hogy négy hónapon keresztül, majd a következő évben újabb egy hónapig dolgozhattam ösztöndíjasként Randy intézetében New Yorkban. Közhelynek tűnhet, hogy „sokat tanultam tőle”, de tényleg így van. Nem csak azokat a bútorait mutatta meg a házukban, amelyeket ő készített (merthogy volt becsületes asztalosszakmája), hanem a kutatási, jegyzetelési módszereit, céduláit is. Példát mutatott, hogyan kell segíteni a fiataloknak, az újabb történész-, leendő tudósgenerációknak. Az intézetben dolgoztunk, otthon főztünk, sütöttünk. Elizabeth, a feleség és közel hatvan évig társa pedig kuktáskodott

Elizabeth és Randy 59. házassági évfordulójukon,
2013. december

(öt Kisegérnek is szólították, mert nagyon alacsony volt – a házukban rengeteg, talán több száz egérke is volt, amelyeket ajándékba kapott).

2002-ben a nyolcvanadik születésnapján negyvenhárom szerzős kötetet köszöntöttük.⁶ Nem sokkal később irigylésre méltó energiával kezdte szervezni a magyar holokauszt hatvanadik évfordulójára a nemzetközi konferenciát a Washingtoni Holokauszt Emlékmúzeumban, melyet összehangoltunk a Magyar Tudományos Akadémián, Budapesten megrendezésre került nemzetközi konferenciával. Utóbbin nagy hatású nyitó előadásában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a konferencia résztvevőinek kutatási eredményei és azok közzététele hozzásegítik a jelen és a jövő generációit, hogy „megtanulják a történelmi múlt lelkéjét, s közreműködjenek egy igazán toleráns és pluralisztikus társadalom kiépítésében Magyarországon.”⁷

Tíz évvel később, 2014-ben azonnal igent mondott a kérésemre, hogy a magyar holokauszt hetvenedik évfordulójára Szegeden szervezett nemzetközi konferenciának ő tartsa a nyitó előadását. (Igaz, youtube-üzenet formájában.) Kemény szavakkal bírálta a magyar kormányt, többek között azt mondta:

A 2010 óta folytatott politika, a jelek szerint, egy „nagyszabású terv” része; ez a terv nem csupán a Horthy-korszakot igyekszik rehabilitálni és újjáéleszteni azokat a keresztény-nemzeti elveket, amelyek azt irányították, hanem fel kívánja oldozni Magyarországot a holokausztért viselt minden felelősség alól azzal, hogy a végső és kizárólagos felelősséget a németekre hárítja.⁸

A konferencia után néhány héttel, 2014 júniusában elveszítette akkor már évek óta beteg feleségét, Elizabethet. Ebben az évben kezdtünk közösen dolgozni *A népiértés politikája* harmadik magyar, majd angol kiadásán. Ha néha késtem a következő fejezet visszaküldésével, megkérdezte: „Judit! Tán-colsz, vagy kifogyott a zöld tintád?” vagy: „zölddel Molnározd” – utalva másfél évtizeddel korábbi lábműtétémetre, illetve arra, hogy zöld betűkkel javítottam a kéziratát. Ennek a harmadik kiadásnak a másik lektora Tibori Szabó Zoltán volt.

Az utóbbi időben szinte minden évben találkoztunk. Mint mondta/írta: „Az ötcsillagos Braham Hotel, mint mindig, rendelkezésedre áll teljes ellátással.” És tényleg! 2015-ben, amikor kocsival eljött értem a szokott metrómegállónkhoz, így szólt: „El kell mondanom valamit, mielőtt hazaérünk. Két nőt

Mary és Randy, New York, 2018

is ott fogsz találni.” Mire én: „Ejha, csak nem hárem lett a hotelből?” Mire ő: „Az egyik a bejárónőm, a másik a barátnőm.” Ekkor ismertem meg Maryt: Mary Maudsley egyetemi oktatót, nyugalmazott bírót. Randy Elizabeth halála után végtelenül szomorú volt, s most azt láttam, hogy ismét boldog. Jó volt látni, hogy szinte folyamatosan mosolyog.

2017-ben úgy döntött, hogy – korábbi elhatározása ellenére – ismét eljön Magyarországra és Erdélybe, és megmutatja Marynek Budapestet és a szülőföldjét. Ekkor 95. életévében volt. Utazásának egyik fő céljaként megszervezte, hogy magyarul megjelent köteteinek kiadói (a Balassi, a Park és a Múlt és Jövő) a raktárban maradt példányok közül minél többet adományként felajánljanak és eljuttassanak vidéki és városi könyvtáraknak, egyetemeknek, iskoláknak, alapítványoknak. Összesen csaknem nyolcszáz darab könyv került így a Mazsihisz támogatásával a Randy által méltónak talált helyére: diákok, érdeklődő, tanulni vágyó olvasók kezébe. A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara ekkor, 2017. október 3-án tüntette ki a Laurea Honoris Causa-díjjal, a kar legrangosabb díjával.

Fotó: Nagy Ákos

Randolph L. Braham átveszi a Laura Honoris Causa-díjat Szomora Zsolttól, az SZTE ÁJTK dékánhelyettesétől, 2017. október 3.

Fotó: Molnár Judit

Készül a steak. Forest Hills, 2018. július 14.

2018 júliusában néhány napot ismét a „Braham Hotelben” töltöttem. Természetesen steaket most is kaptam. Randy énekelt, verseket mondott, minden nap elvitt kocsival a metrómegállóhoz, gyönyörűen beállt a rendkívül szűk garázsukba. Mindig büszkén mondta: „Mondd meg az anyádnak, hogy [bocsánat a szó szerinti idézetért] a »vén szar« még mindig vezet, és be tud állni a garázsba.”

Az utolsó napon kimentünk a temetőbe Elizabeth sírjához. Randy kifejezetten vidáman felszólított: fényképezzem le, ahogyan oda mutat, ahová ő is el lesz temetve. Igaz, hogy azt mondta, most már bármikor örömmel megy el, mert az utolsó éveire boldogságot, vidámságot kapott, de egyikünk sem gondolta, hogy ez pár hónapon belül be fog következni.

Október közepén még arról beszéltünk és leveleztünk, hogy a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat tizedik kötete után lesz tizenegyedik, már elkezdte begyűjteni az írásokat, és talán lesz még tizenkettedik is. Ha tudok újabb ifjú tehetségekről, szóljak neki.

Aztán november 7-én felhívott telefonon, nagyon erőltlen, gyenge hangon: „Tudom, miben fogok el-

patkolni.” A szívét kellett volna operálni. Már csak a tizedik kötetről beszéltünk. Majd azt mondta: „Talán három hetem van.” Igaza volt. November 25-én elment.

Az utolsó pillanatig dolgozott, amíg a szervezete engedte. Schmal Alexandra, aki nemcsak a tizedik kötetnek, hanem a *Tanulmányok...* sorozat valamennyi írásának szöveggondozója, tudna erről beszélni. November 16-án a kórházban – Mary emlékei szerint – tízperces történelem-előadást tartott hat-hét orvosnak a holokausztról és a kommunizmusról. Két nap múlva hazavitték. Ahogy Alexának írta: „Hazavisznek meghalni.” Az utolsó napokban már nem tudott beszélni.

Reméltem, hogy tudunk még találkozni, ugyanis december elején Torontóban volt dolgom. De Pók Attilával (akivel a magyar holokauszt ötvenedik évfordulóján szervezett nemzetközi konferenciát Budapesten) már csak Maryt ölelhetjük meg. Azt vártam Forest Hills-i otthonában, hogy lejön az emeletről, vidáman énekelve, ahogy szokott. De nem

Fotó: Molnár Judit

Ide fognak eltemetni – mutatott Randy Braham a Forest Hills-i temetőben Elizabeth sírjára, 2018. július 19.

jött! Nélküle üres volt a konyha, a nappali, a dolgozó. Csak a könyveit, az általa készített bútorait tudtam megsimogatni. Mindazonáltal úgy érzem, hogy velünk van most is.

2019. január 13-án a Wesley János Lelkészképző Főiskolán sokan emlékeztünk Braham professzorra, vettünk búcsút Randytól, a mestertől, tanártól, kollégától, jóbaráttól. Akkor és ott hárman – „fogadott fia”, számos kötetben társszerkesztője: Tibori Szabó Zoltán, Schmal Alexandra és én – megegyeztünk, hogy befejezzük, lezárjuk a *Tanulmányok a holokausztról* sorozatot. Összegyűjtjük azokat az utolsó írásokat, amelyek munkálatai még folyamatban voltak a J. and O. Winter Fund támogatásával. A szerzők egy része jelen volt az emlékülésen, így velük azonnal meg is tudtunk egyezni a határidőben. Mindösszesen tíz Winter-támogatott tanulmányt gyűjtöttünk csokorba (hetet Magyarországról, három Erdélyből). Randy 2018 nyarán azt mondta nekem, szívesen venné, ha a tizenegyedik kötetbe adnék én is egy írást. Mondhatnám, történelmileg úgy alakult, hogy egy más-hová szánt tanulmányomat valóban be tudom illeszteni.⁹

A *Tanulmányok a holokausztról* sorozat jelenlegi záró, tizenegyedik kötetébe tehát tizenegy tanulmányt szerkesztettünk időrendi sorrendben. Ezeket követi Braham professzor tervezett búcsúelőadásának vázlatra Tibori Szabó Zoltán bevezetőjével és fordításában. Zárásként Karsai László két írása olvasható: az egyik a 2002-ben Randy nyolcvanadik születésnapjára készült interjú, a másik búcsú a mestertől 2018. november 30-án.

A kötet első szerzője, Nagy Enikő Orsolya arra törekedett, hogy az erdélyi zsidó sajtó történetéről minél teljesebb képet adjon. Fő céljának tekintette az Erdélyben megjelent zsidó kiadványok teljességre törekvő lajstromának összeállítását. Részleges adatokat ugyan közöltek már korábban is, de egész Erdélyre kiterjedő kutatást a témában eddig senki nem végzett. A bibliográfiában szereplő 207 kiadványt ábécésorrendben közli a szerző, feltüntetve a kiadás helyét, a megjelenési periódust, valamint az adott kiadvány mai lelőhelyét. A bibliográfiai összeírásba olyan kiadványok kerültek be, amelyek kimondottan zsidó lapokként határozták meg magukat: hitközségi kiadványok, jelentések és beszámolók, a zsidó iskolák kiadványai, ifjúsági és diáklapok, évkönyvek, valamint vallási és egyházi újságok, folyóiratok.

A második tanulmány szerzője Kovács M. Mária, aki Braham kifejezett kérésére jelentkezett témájával a kötetbe: *Bethlen István a zsidókérdésről, a numerus claususról és a zsidótörvényekről*. A kéziratot

azonban – 2019. januári megbeszélésünk értelmében – már nekünk adta le. Marival utoljára 2020 májusában beszéltek végig részletesen írása fejezeteit, a jegyzetek pontosításait. Aztán július 16-án már hiába próbáltam elérni, hogy megkérdezzem, megkapta-e a korrektúrázott szöveget, nem vette fel a telefont és – szokásával ellentétben – nem hívott vissza, majd 20-án elment Randy után. Hinni akarom, hogy együtt figyelnek bennünket, és elégedetten állapítják meg: a szerkesztők, az itt maradt barátok a megszokott módon rendezik sajtó alá a Winter-támogatott írásokat, különös gonddal odafigyelve a *numerus clausus*-törvény fő szakértőjének¹⁰ utolsó tanulmányára.

A szerző a fiatal Bethlen és a miniszterelnök Bethlen antiszemitizmusát vizsgálja, megállapítva, hogy már a kortársak is sokat vitatkoztak róla. Véleménye szerint Bethlen antiszemitizmusa már a forradalmak előtt, a századfordulón kialakult, s az idő előrehaladtával álláspontja tovább radikalizálódott. Mindazonáltal a jogegyenlőség felmondására való explicit célzások 1920 után eltűntek Bethlen beszédeiből. A húszas években többször is kijelentette, hogy a „zsidókérdés” kezelése nem történhet a jogegyenlőség megszüntetése árán. Ugyanakkor az egyetemi zsidókvóta eltörlésének hét éven át, 1921 és 1928 között ellenállt, és amikor mégis módosította a törvényt, nyilvánvalóvá tette, hogy külföldi nyomásra, és nem belső meggyőződésből teszi. Úgy vélte, a „zsidók” nem engedhetik meg maguknak, hogy nemzetközi fórumokon tiltakozzanak a numerus clausus ellen, mert a tiltakozás rontja az ország nemzetközi pozícióit; külföldi kritikusaival szemben pedig álláspontja egészen 1926-ig merően elutasító volt. A numerus clausus 1928-as bethleni reformja – a faji és nemzetiségi kvóta eltörlése a törvényből – az első pillanattól kezdve kétértelműnek és törekenynek bizonyult. A módosítás célja nem a diszkrimináció felszámolása volt, hanem a Népszövetség megbékítése. A tanulmány záró gondolatoként a szerző megállapítja, hogy Bethlen a harmincas évek végén – immár ellenzékéből – határozottan tiltakozott a zsidótörvények ellen, amelyek szinte pontról pontra vezették be az Ébredő Magyarok 1920-as javaslatának jó részét.

Margittai Linda a harmadik tanulmányban a zsidóság gazdasági kifosztásának folyamatát vizsgálja a második világháború idején Jugoszláviától Magyarországhoz visszacsatolt Délvidéken. A szerző a zsidók elleni diszkriminatív gazdaságpolitikát azoknak a többrétegű etno-nacionalista hatósági törekvéseknek a tágabb kontextusában mutatja be, amelyek e soknemzetiségű határregiói etnikai kisebbségei – zsidókon kívül elsősorban délszlávok,

németek – ellen egyaránt, bár korántsem egyformán irányultak. A délvidéki gazdasági „örösváltás” különböző szegmensei között a szerző kiemelten tárgyalja az ipari-kereskedelmi szektort, ahol a zsidók hagyományosan fajsúlyos jelenléte minden más etnikai csoportnál meghatározóbb volt, és ahol ezért a magyar hatóságok elsősorban a zsidók befolyásának visszaszorítására koncentrálták erőfeszítéseiket. A tanulmány áttekinti, hogy a délvidéki gazdaság árszabályozása során milyen régióspecifikus hatósági célkitűzések és módszerek érvényesültek, szól a zsidók kifosztásában történt civil társadalmi szerepvállalásról, és megkísérel mérleget vonni az ipari-kereskedelmi tulajdonviszonyok etnikai szerkezetében bekövetkezett változásokról.

A negyedik írásban Darvas Boróka az 1940–1944 közötti Maros-Torda és Udvarhely vármegyék magyar nyelvű sajtóját, a zsidóellenes atrocitások sajtórepresentációjának mértékét és minőségét vizsgálja tartalomlemező és kritikai diskurzuslemező módszerrel. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként formáltak a közvéleményt, milyen hatást váltottak ki a korra jellemző antiszemita cikkek. Ugyanakkor a szerző az újságok híreiből árnyaltabb korszak, helyzetrajz bemutatására törekszik. Egyik központi kérdése, hogy mennyi és milyen információ állt rendelkezésére a lakosságnak a zsidók politikai, szociális, gazdasági és kulturális helyzetéről, marginalizálódásáról, kifosztásáról, összegyűjtéséről, gettókba zárásáról és deportálásáról. Másik kérdése, hogy a vármegyék újságjaiban található információkból, mozaikdarabokból a zsidó lakosságnak sikerülhetett-e összeilleszteni, kikövetkeztetnie a rá váró eseményeket.

Vákár Zsanett-Krisztina, az ötödik szerző, a zsidóellenes intézkedések kommunikációját vizsgálja a Szatmár vármegyei magyar sajtóban 1940–1944 között. A második világháború idején az észak-erdélyi Szatmár vármegye lakosságának számára az írott sajtó elsődleges információs forrásként funkcionált. A korabeli írott magyar sajtót az egész vármegyében mindössze négy orgánus képviselte: a Szatmárnémetiben kiadott *Szamos* napilap, a Nagybányán megjelenő *Nagybánya* és a *Nagybánya és Vidéke* című hetilapok, továbbá a Nagykárolyban hetente kétszer kiadott *Szatmármegyei Közlöny*. A szerző három fókusz-periódusra lebontva végzett tartalomlemező: 1940. szeptember–december, 1941. május–szeptember, illetve 1944. január–július. Megállapítja, hogy a korabeli sajtó az antiszemita kormányzati propaganda szócsöveként funkcionált és tájékoztatta a vármegye lakosságát arról, mikor és mely pontokon korlátozzák a zsidók joga-

it. Továbbá az újságok cenzúrázva ugyan, de folyamatosan a lakosság tudomására hozták azokat a zsidóellenes intézkedéseket, amelyek a zsidók kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai ellehetetlenítését célozták az országos zsidótlanítási program keretében.

Harkai Ágnes, a kötet hatodik szerzője Csanád egyházmegye püspökeinek, Glattfelder Gyulának és Hamvas Endrének a tevékenységét elemzi a „zsidókérdés” „megoldásával” kapcsolatban 1938–1945 között. Az 1938-tól folyamatosan megjelenő újabb és újabb zsidótörvényekben a „zsidó” fogalmának meghatározása kapcsán kezdettől jelen volt a faji elem is, ami beavatkozást jelentett az egyházjogba. Így az egyházfőknek nyíltan állást kellett foglalniuk az antiszemita törvénykezéssel és annak a hétköznapi napokban megjelenő következményeivel kapcsolatban. Glattfelderről az eddig megjelent publikációk tükrében olyan kép alakult ki, miszerint igyekezett fellépni a konvertiták érdekében. A Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár anyagait átvizsgálva azonban az iratok sokkal inkább alapvetően az „úri antiszemitaizmus” alapján gondolkodó és cselekvő egyházi vezetőt tárnak elénk. Halála után Hamvas Endre követte őt a püspöki székben, aki elődjéhez képest sokkal emberségesebben viszonyult a hozzá segítségért fordulókhöz. Hamvas kapcsán a szerző szerint érdemes megvizsgálni, hogy az egyházmegye vezetőjeként híveit milyen magatartás irányába kívánta befolyásolni. A két püspök tevékenységét és az általuk vezetett egyházmegyében lezajlott társadalmi folyamatokat megvizsgálva teljesebb képet kaphatunk mind az egyházi vezetők, mind a katolikus társadalom „zsidókérdéssel” kapcsolatos attitűdjéről.

A hetedik írásban Nagy V. Rita korabeli forrásokra támaszkodva mutatja be, hogy a magyarországi zsidóellenes törvények életbelépését követően, különösen 1944-ben zsidók nagy számban fordultak a református egyházhoz áttérés céljából. A Magyarországi Református Egyház vezetése tisztában volt azzal, hogy az áttérésre jelentkezők a zsidóüldözés miatt keresik védelmüket, mégsem reagáltak pozitívan, sőt, az áttérési folyamatot erősen megnehezítették, nemegyszer elutasították. Ravasz László püspök szerint kénytelenek voltak védekezni az áttérés idejének meghosszabbításával és az áttérők számának limitálásával. Szabó Imre esperes megfogalmazása szerint a budapesti reformátusság nem tud felvenni tömeges áttérőket anélkül, hogy a magyar karakter veszélybe ne kerülne. A gettósítás és a deportálás idején az egyház felső vezetése csakis zsidó származású hívei érdekében tett bizonyos lépéseket, a nem keresztény zsidók-

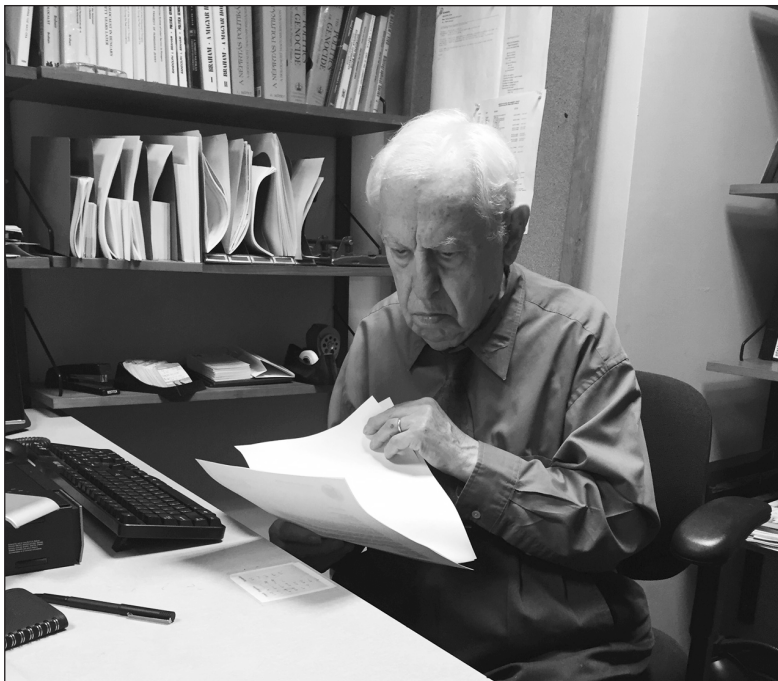
kal szemben viszont fellépett a nemzet védelmére hivatkozva, hangsúlyozva a zsidók „fajbűneit”. Antiszemitizmusuk a modern vádakon túl abból a teológiai nézetükből is táplálkozott, miszerint a zsidók már kiestek az isteni szövetségből, és helyettük az egyház lett Isten választott népe, a zsidó vallás pedig alacsonyabb rendű, mint a kereszténység.

Paksy Zoltán a kötet nyolcadik tanulmányában korabeli, elsősorban közigazgatási iratokat elemezve vizsgálja a vármegyei törvényhatóságok kezdeményezését a jobboldali diktatúra és az egypártrendszer kiépítésére Magyarországon a német megszállás után, amely – meglátása szerint – eddig szinte teljes homályban maradt. 1944. május 22-én Borsod vármegye közgyűlése egyhangúan elfogadott határozatban elhatárolódott a Kállay-kormány politikájától és támogatásáról biztosította a Sztójay-kormányt, valamint hitet tett a háború folytatása, a német szövetség és a nemzetiszocialista irányváltás mellett. Mindezen túl követelte egy jobboldali pártegység, tehát a kormánypárt és a nyilasok koalíciójának azonnali megteremtését és ennek egypártrendszereszerű hatalomgyakorlását. Egyúttal az ország valamennyi vármegyéjét felhívta a határozat támogatására. A tanulmány bemutatja a borsodi határozatra országsszerte reagáló vármegyei törvényhatóságok állásfoglalását, amelyek szinte egységesen támogatták ezt az előterjesztést. A történeteket elemezve a szerző felteszi a kérdést: vajon a Sztó-

jay-kormány tekinthető-e bábkormányának, ha bírta a politikai közvélemény egyetértő támogatását? Másrészt levonja azt a következtetést, hogy a Horthy-kor keresztény-konzervatív politikai elitjét korántsem választotta el akkora szakadék a radikális jobboldali ideológiától és gyakorlattól, mint azt eddig gondoltuk.

A kilencedik szerző, Pap Eliza az újpesti zsidók sorsát elemzi az ország 1944. március 19-i német megszállását követő hónapokban. A város vezetői lépésről lépésre lehetetlenítették el a helyi zsidóság mindennapi életét, tettek tönkre családokat, életeteket, egzisztenciákat. A végrehajtásban részt vevő személyek jórészt köztisztviseltek álló hivatalnokok voltak, akik sok esetben személyesen is ismerték kifosztott áldozataikat. A szerző bemutat olyan nem zsidókat tömörítő társadalmi szervezeteket és magánszemélyeket is, akik politikai és gazdasági haszonszerzés reményében lettek az antiszemita politika hűséges kiszolgálói. Elemzi a zsidó vállalkozások kiszorítását a gazdasági élet vérkeringéséből, vizsgálja az újpesti gettó megszervezésének folyamatát, a tervezésben közreműködők elképzeléseit és motivációit. Bemutatja, hogy a gettóból a gyűjtőtáborokba szállított zsidók milyen bánásmódban részesültek, s végezetül a deportálással és az újpesti életmentő akciókkal zárja írását.

Molnár Judit tizedik szerzőként Farkas István festőművész sorsán keresztül mutatja be, hogyan vált az antiszemita politika hivatalos politikai részévé Magyarországon 1920-tól. Előbb korlátozták a zsidóknak minősített magyar állampolgárok jogait, később megkülönböztették, kifosztották, végül gettókba zárták, majd haláltáborba deportálták őket. Sokan nem voltak hajlandók szembesülni a ténnyel, hogy a dualizmus kori befogadó politika helyett a kirekesztés emelkedett a hivatalos politika rangjára. Farkas 1932-ben, apja halálát követően vette át a Singer és Wolfner lap- és könyvkiadó cég, későbbi nevén az Új Idők Rt. vezetését, 1937-ben telket vásárolt Szigligeten, és építkezésbe kezdett. Sok százezer izraelita magyar állampolgárhoz hasonlóan bizonyára elhitte, hogy – bár „egyre zavarosabb mélységeket kavart fel immár Magyarországon az antiszemita hullámverése” – „áldozatosságban és munkában egybeforrtak” a nemzettel,¹¹ így az állam, és főleg maga a kormányzó, megvédi őket. A tanulmányból megtudhatjuk:

Randy az irodájában, New York, 2018

nem ez történt. 1944 áprilisában előbb a Röck Szilárd utcai internálótáborba vonult be, majd innen június utolsó napjaiban Kecskemétre szállították, ahonnan Auschwitzba deportálták. Hiába kérte elsősorban Herczeg Ferencnek, a kor írófejedelmének, az Új Idők szerkesztőjének sürgős segítségét, a kormányzói mentesítő okiratot halála után két hónappal (!) állították ki.

Végül a tizenegyedik írásban Vörös István Károly a pécsi zsidó közösség történetének 1944/1945–1950 közötti időszakát vizsgálja, az újrakezdés anyagi feltételeinek megteremtésére való törekvéseket elemzi. Az 1944. december 5-én megalakult Pécsi Zsidók Tanácsa, majd a Pécsi Zsidók Közössége magát az 1944 tavaszán Pécsről elhurcolt zsidók hátrahagyott anyagi javai egyedül hivatott kezelőjének tekintette. Alapvető célként e vagyonelemek megőrzését, kezelését, valamint ezekre támaszkodva a hazavárt hitsorsosok segítségét jelölték meg. Az anyagi javak számbavételére irányuló tevékenység bemutatása során a tanulmány kitér a javak elrablásának pécsi eseményeire is. Az újjáalakuló magyar állam politikai és gazdasági megfontolásokból fokozatosan kiterjesztette fennhatóságát a háborús események során gazdátlanra váló anyagi javakra. Ennek következtében a kezdeti szoros együttműködés a pécsi zsidó intézmények és a városnak a fennálló jogszabályok szerint működő szervei között fokozatosan ellehetetlenült, majd az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának létrejöttével és pécsi megbízottjának 1945 júliusában kezdődő tevékenysége kezdetétől gyakorlatilag megszűnt.

A tanulmányokat követően Tibori Szabó Zoltán – felidézve atyái barátjával közös utolsó találkozásait, előadásait, megbeszéléseit – szó szerint közli Randolph L. Braham búcsúelőadásának angol nyelvű vázlatát, majd annak magyar fordítását.

Rendhagyó módon ebben a záró kötetben újraközlünk egy írást, amely Randy Braham nyolcvanadik születésnapja alkalmából született, és amelynek első megjelenési helye a *Múlt és Jövő* című folyóirat volt 2002-ben.¹² Karsai László akkor szabálytalan életrajzi beszélgetést folytatott a professzorral, amely így kezdődött:

Én valami szakszerűt, ugyanakkor személyes hangvételt szeretnék írni Rólad, valami olyasmit, amiből a szélesebb olvasóközönség Téged, az embert, a családapát, a férjet is megismerheti, nem „csak” a történészt.

Elolvasva az interjút, megállapíthatjuk, hogy a „riporter” szándéka megvalósult.

Legvégül Karsai László tolmácsolásában Göncz Árpád szavaival (aki 2002-ben írta az alábbiakat a nyolcvanadik születésnapra készült kötet bevezetőjében) búcsúzunk a *Tanulmányok a holokausztról* sorozat szerkesztőjétől: Randolph L. Braham

...több mint történész, mert megélte, amit megörökít. Aki nemcsak elmond, hanem kimond valamit, olyasmit, amit száz- meg száz- ezrek nem voltak képesek, mert nem volt lelkierejük, nemcsak megfogalmazni, de még önmagukban felidézni sem... Braham professzor életműve: fizetség a halottaknak.

A *Tanulmányok a holokausztról* sorozat tizenegyedik, záró kötetét, akárcsak a legutóbbi öt kötetet a New York-i City University Graduate Centerének J. and O. Winter Alapja adja ki, a budapesti Múlt és Jövő Kiadóval együttműködve.¹³

JEGYZETEK

- ¹ *Tanulmányok a holokausztról*, I, szerk. Randolph L. BRAHAM, Budapest, Balassi, 2001, 7.
- ² Uo.
- ³ *Tanulmányok a holokausztról*, X, szerk. Randolph L. BRAHAM, Budapest, Múlt és Jövő, 2019, 10.
- ⁴ Uo., 284–285.
- ⁵ MOLNÁR Judit, Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások történetéhez, *Múlt és Jövő*, 1991/3, 68–72.
- ⁶ *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, szerk. KARSAI László–MOLNÁR Judit, Budapest, MAZSIHISZ, 2002.
- ⁷ Randolph L. BRAHAM, Gondolatok a magyarországi holokausztról hatvan év után, in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. MOLNÁR Judit, Budapest, Balassi, 2005, 33.
- ⁸ Randolph L. BRAHAM, Gondolatok a magyarországi holokausztról hetven év után, in *A nagypolitikától a békénapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*, szerk. MOLNÁR Judit, Budapest, Balassi, 2016, 21.
- ⁹ A tanulmány eredetileg a Magyar Nemzeti Galéria Farkas István festőművész előtt tisztelgő kiállítását kísérő katalógusba készült felkérésre. Az MNG azonban elállt a közléstől, és csak a Farkas életére vonatkozó részekre tartott igényt.
- ¹⁰ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva: a numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Budapest, Napvilág, 2012.
- ¹¹ STERN Samu, *A zsidókérdés Magyarországon*, röpirat, Pesti Izr. Hitközség, Budapest, 1938, lásd http://mtda.hu/books/stern_samu_a_zsidokerdes_magyarorszagon.pdf, letöltve 2019. május 3.
- ¹² KARSAI László, Életinterjú levélben a 80 éves Randolph L. Braham professzorral, *Múlt és Jövő*, 2002/4, 93–101.
- ¹³ Az I–III. és az V. kötet a Balassi Kiadó, a IV. kötet a Presscon Kiadó gondozásában jelent meg.